ON IMAM GHAZALI'S ASCETICISM APPROACH IN İHYA-U ULUMİ'D-DİN

ibrahim Çelik *

* Bartın Üniversitesi E-mail: icelik@bartin.edu.tr

Copyright © 2015 ibrahim Çelik. This is an open access article distributed under the Eurasian Academy of Sciences License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

ABSTRACT

The asceticism that have been expressed with different aspects in Quran described as cutting the demand against the world and facing a life in Allah completely. Asceticism life that lived by the prophet and his companions described by Sufis as the differences in perception and life style. Imam Ghazali in the world who has an important place in islamic thought has tried to explain with his own perspective what asceticism is, reasons of asceticism, signs of asceticism, frustrating states of asceticism, asceticism's issues and its degrees and tried to guide to Muslims, too. First of all Ghazali indicates necessity of science and certainty for asceticism, as finally indicates that asceticism is a friendly lifestyle to achieve the pleasure of Allah. Ghazali beleives that it is necessary to edify the issues which are used by nafs and devil for asceticism life. Planning a long life is one of the frustrating states of asceticism. Imam Ghazali who bases on setting the dismissal of necessary things to live such as food, clothing, house, goods, office and marriage, grades asceticism as scholars' asceticism and common people asceticism.

Keywords: Imam Gazalî, Zuhd, Raghba, Mystic, Zahid

İmam Gazalî'nin İhya-U Ulumi'd-Din Adlı Eserinde Zühd Kavramına Yaklaşımı

ÖZET

Kuran-ı Kerimde farklı yönleriyle dile getirilen zühd, dünyaya karşı rağbetin kesilmesi ve tamamen Allah'a dönük bir hayat yaşanması olarak tarif edilebilir. Hz. Peygamber ve ashâbı tarafından bizzat yaşanmış olan zühd hayatı, Sufiler tarafından algılama ve yaşam biçimlerindeki farklılıklarıyla tarif edilmiştir. İslam düşünce dünyasında önemli bir yere sahip olan İmam Gazalî'de kendi bakış açısıyla zühdün ne olduğu, zühdün sebepleri, zühdün alametleri, zühde mani halleri, zühdün kendisinde yaşandığı hususları ve zühdün derecelerini açıklamaya çalışmış bu konuda Müslümanlara rehberlik yapmaya çalışmıştır. Zühd için öncelikle illim ve yakîn'in gerekliliğini belirten Gazalî, nihayeti itibarıyla zühdün Allah'ın rızasına ulaşmak için uyulacak samimi yaşam biçimi olduğunu belirtmektedir. Gazalî, gerçek bir zühd hayatı için nefsin ve şeytanın kullanabileceği hususların terbiye edilmesi gerektiğine inanmaktadır. Uzun bir hayatın planlanması ise zühde mani diğer hallerden biri olmaktadır. Yiyecek, giyecek, mesken, mal, makam ve evlilik gibi hayatın yaşanması için gerekli şeylerde en azla yetinebilme düsturunu temel alan İmam Gazalî, zühdü yaşamada zahidleri avam halkın zühdü, ârif ve âlim olanların zühdü olarak derecelendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: İmam Gazalî, Zühd, Rağbet, Sufî, Zahid

Zühdün Kelime ve Istılah Anlamı

Arapça bir kelime olan ve z-h-d kökünden türeyen kelime; herhangi bir şeye karşı istek ve arzunun kesilmesi, soğuk davranmak, dünya malına karşı meyletmemek, ilgisiz kalmak, değersiz bulmak, yüz çevirmek, terk etmek, az olan şeye razı olarak çok olan şeyden yüz çevirmek, meşgul eden şeylerden alakanın kesilmesi gibi anlamlara gelmektedir.¹

Istilahî olarak zühd; Dünyaya karşı buğz etmek ve ondan yüz çevirmek, ahiret hayatı için dünya hayatını terk etmek, hakka yönelmede engelleyici unsurlardan kurtularak vaktin tamamını Hakka tahsis etmek, fani şeylerden yüz çevirerek, kalbi hakkın zenginliğiyle zengin kılmak için fakirlik halini tercih etmek, kanaat sahibi olarak tevekkül içinde olmak anlamlarına gelmektedir.²

1- Ayet ve Hadislerde Zühd

Kuran-ı Kerimde zühd kelimesi Hz. Yusuf'un kardeşleri tarafından değersiz bir miktara satılmasının anlatıldığı ayette geçmektedir. "Onlar Yusuf'u birkaç dirheme sattılar. Onlar onun hakkında rağbetsizdiler." (Yusuf, 12/20) Ebu Talib el-Mekkî, Arapların satın alma işlemini anlatmak için iki kelime kullandıklarını, bunların da "Bâa" ve "Şereâ" olduklarını belirtir.³ Bu durumda, Araplar bir şeyi sattıklarında onu ellerinden çıkararak ondan uzaklaştıklarını anlatırlar. Bunun gibi, kulun nefsin ve malını Allah'a satarak (Tevbe, 9/111) onlardan uzaklaşmak suretiyle gerçek zühde ulaşabileceği anlatılmak istenmektedir.⁴

Kuran-ı Kerimde dünya hayatıyla ilgili "arz" kavramı kullanılmış, üzerinde yaşanan hayata da dünya hayatı denilmiştir. Dünya hayatının zemmiyle ilgili olarak zikredilen ayet ve hadisler, dünyanın coğrafik olarak değerine değil, ahiret hayatını unutturarak gaflet içerisinde yaşanan dinî ve ahlâkî yönüyle alakalıdır.⁵

¹ Ferahidî, el-Halil İbn. Ahmed, Kitabu'l-Ayn Muretteben a'la Hurufi'l-Mucem, Darul Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, c. II, s.197; Rağıb, el-İsfehânî, el-Müfredat fî Garibü'l-Kuran, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, trhs. s. 215; İbn. Manzur, Lisanu'l-Arab, Daru'l-Ma'rife, Kahire, c. III, s. 1876; Zebidî, Seyyid Muhammed Murtaza, Tacu'l-Arus min Cevheri'l-Kamus, Matbaatü'l-Hükümetü'l-Kuveyt, Kuveyt, 1985, c. VIII, s. 100.

² Kitabu't-Tarifât, Seyyid Şerif Cürcanî, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1985, s. 120; Kâşanî, Abdurrezzak, Istilahut's-Sufiyye, Daru'l-Menar, Kahire, 1994, s. 216; Tehanevi, Muhammed Ali, Keşşafı Istilahatü'l-Fünun ve'l-Ülum, Mektebetü'l-Lübnan, 1997, c. I, s.913; Suad el-Hâkim, Mu'cemu's-Sufî, Daru'n-Nedre, Lübnan, 1981, s. 552; Şarkavî, Hasan, Mu'cemu'l-Elfazu'z-Sufiyye, Müessesetü Muhtar, Kahire, 1987, s. 167; Acem, Refik, Mevzuatu Mustalahatu't-Tasavvuf fî'l-İslam, Mektebetü'l-Lübna, Beyrut, 1999, s. 439-430; Uludağ, Süleyman, Tasavvuf Terimler Sözlüğü, Marifet Yayınları, İstanbul, 1996, s. 593; Cebecioğlu, Ethem, Tasavvuf Terimler ve Deyimler Sözlüğü, Rehber Yayınları, Ankara, 1997, s. 787; Sancaklı, Saffet, Hadislerde Zenginlik ve Fakirlik Problemi, İstanbul, 2004, s. 250-251; Yıldırım, Ahmet, Din, Dünyevileşme ve Zühd, Ankara, 2005, s. 43-44

³ Mekkî, Ebu Talib, Kutu'l-Kulub fî Muamelati'l-Mahbub ve Vasfi Tariki'l-Muridi ila Tariki't-Tevhid, Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut, 2009, c. I, s. 412

⁴ Mekkî, Ebu Talib, a.g.e., c. I, s. 412

⁵ Özköse, Kadir, Zühd ve Sufilerin Zühde Yükledikleri Anlam Tasavvufta Dünyevileşmeye Tepkisel Yaklaşım, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sivas, 2002, c.VI, sayı, 1, ss. 177

Kuran-ı Kerimde nefsin arzuları, kadınlar, oğullar, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüş, salma atlar, sağmal hayvanlar ve ekinler dünya hayatının rağbet edilen hususları olarak zikredilmektedir. (Al-i İmran, 3/14) Bu yedi hususa karşı aşırı arzu ve istek duyulması, dünya sevgisinin kalbi tamamen kuşatması anlamına gelmektedir. Bazılarına karşı duyulan arzu ve istek dünyaya karşı beslenen sevginin göstergesidir. Bu yedi hususa karşı gösterilen alakanın hepsini içine alacak şekilde Maide suresinde dünyanın oyun ve eğlenceden ibaret olduğu, insan için asıl kalınacak yurdun ahiret diyarı olduğu hatırlatılmıştır. (Maide, 4/20) Dünyanın oyun ve eğlenceden ibaret olan hayatını elde etmek için hevasına tabi olacak insan bu hususlardan yeterince kam almak için dünyada uzun süre yaşamak isteyecek ve uzun emelle bir hayatın peşinden koşacaktır. Sadece dünya hayatını tercih ederek bir hayat yaşayanların varıp barınacağı yer cehennemken (Nâzi'at,79/38-39), Rabbinin huzurunda hesap verme endişesiyle nefsini heva ve hevesinden uzak tutanların kalacakları mekân da cennettir. (Nâzi'at,79/40-41)

Kâfirlerin sıfatlarının anlatıldığı yerde, onların dünya hayatını ahiret hayatına tercih ettikleri ve insanları doğru yoldan saptırmak için gayret gösterdikleri anlatılmaktadır. (İbrahim, 14/3) Demek ki gerçek manada kulluk peşinde olanlar. “Her şeyden kesilip tamamen Allah’a yönel,” (Müzzemmil,73/8) emrine uyarak dünya ve masivaya tavır koymalı ve her şeyleri ile Allah’a yönelik bir hayatın peşinde olmalıdırlar. Zira dünya hayatı ahiret hayatına oranla önemsiz (Nisa, 4/77), faydası ahiret hayatına göre pek azdır. (Ra’d, 13/26)

Kendilerine her konuda olduğu gibi zühd konusunda da örnek olarak Hz. Muhammed (sav)’i seçmiş olan sufiler zahidane hayatın temel esprilerini de onun hadis ve yaşamından çıkarmışlardır.

Hz. Muhammed (sav) dünya hayatına önem vermemeyi tavsiye ettiği bir hadisinde şöyle buyurmaktadır: “Altına, gümüşe, kumaşa ve abaya kul olanlar helak oldu. Böyleleri kendilerine bir şey verilince razı olur, verilmeyince kızarlar.”⁶

Hz. Muhammed (sav) dünyayla alakalı başka bir hadisinde şöyle buyurmaktadır: “Dünyaya karşı zahid ol ki Allah tarafından sevilesin, insanların ellerindekine karşı zahid ol ki onlar tarafından sevilesin.”⁷

Dünya hayatına karşı tûl-i emel içinde bulunmamayla alakalı olarak ibn. Ömer için yaptığı şu tavsiye bütün sufiler için geçerliliğini kıyamete kadar devam ettirecektir: “Dünyada ya garip bir insan gibi, ya da yolcu gibi ol!”⁸

Dünyanın Müslüman nezdindeki yerini işaret etmek için bir başka hadisinde şöyle buyurmaktaydı: “Dünya mü’minin zindanı, kâfirin cennetidir.”⁹

Abdullah b. Amr diyor ki: “Allah Resûlü bir gün bize uğramıştı. Biz de oturduğumuz kulübeyi tamirle meşguldük. Bize ne yaptığımızı sordu. Biz de “yıkılmak üzere olan evimizi onarıyoruz.” dedik. Bunun üzerine “Eceliniz daha yakın.”¹⁰ dedi.

⁶ Buharî cihad, 70; Rika, 10; İbn. Mace, zühd, 8

⁷ İbn. Mace, Zühd, 1

⁸ Buharî, Rikak, 3; Tirmizî, Zühd, 25

⁹ Müslim, Zühd, 22

¹⁰ Müslim, Zühd, 1; Trimizî, Zühd, 16

H. Muhammed (sav) yaşadığı hayatın çoğu zamanında karnını doyuracak bir hurma bile bulamamış,¹¹ yatmak için uzandığında kendisinin rahat etmesi için serilmiş olan yumuşak yatağın değiştirilerek eskiden kullandığı ve sert olan yatağın serilmesini emretmiş,¹² kendisinin dünyadan ahirete olan yolculuğu esnasında bir ağacın gölgesinde gölgelenen bir yolcu gibi olduğunu bildirmiştir.¹³

Sufilerin Zühhd Kavramına Genel Yaklaşımları

Zühhd kavramı her sufünün, onu algılama ve yaşama biçimine göre farklı şekillerde dile getirilmiştir. Mesela Süfyan-ı Sevrî (ö. 161/777), İsa b. Yunus (ö. 187/803) ve Abdullah ibn. Mübarek (ö. 181/797) gibi zatlar, zühdü elbise giymek veya yemek yemekle alakalı görmemiş, onun dünyayla alakalı uzun emeller beslememek yani kanaat ve tevekkül sahibi olmak olduğunu söylemişlerdir.¹⁴

Hasan Basrî (ö. 110/728), Cüneyd Bağdadî (ö. 298/911), Ebu Osman (ö. 298/910), Ebu Süleyman ed-Daranî (ö. 205/820), Şiblî (ö. 33/945) ve Necmuddin-i Kübra (ö. 618/1221) gibi zatlar dünyanın meşgul eden yönüne dikkat çekmiş ve zühdü; insanı Allah ile olmaktan alıkoyan her şeyden uzaklaşmak, dünyayı tamamen terk etmek olarak yorumlamışlardır.¹⁵

Zühdün helal olan şeylerde mi yoksa haram olan şeylerde mi olacağı konusunda farklı görüşler dile getirilmiş ise de genel manada zühdün haram olan şeylerde şart, helal olan şeylerde ise fazilet olduğu belirtilmiştir.¹⁶

Zenginlerin zühdünün ellerinde bulunan şeyleri bir an önce elden ve kalpten çıkarmalarıyla gerçekleşeceğini belirten sufiler, malın elden çıkarılmamasını ona karşı rağbetin alameti olarak görmüş ve bu durumun zühdün tahakkukuna mani olduğunu belirtmişlerdir. Tabi ki bu durum müridliğin bidayetinde bulunan şahıslar için geçerlidir. Gerçek arif ve âlimlerin yanlarında mal bulunması onların zühdüne mani olmayacaktır. Çünkü onlar yanlarındaki malın Allah'ın emaneti olduğunu bilirler onların yanında malın olup olmaması müsavidir. Fakirlerin zühdünün ise fakirliğe razı olarak, fakir ve zahid olanların haline imrenmekle gerçekleşebileceğini belirten sufiler, her hangi bir malın kendisinde bulunmasına sevinen, olmamasından üzüntü duyan fakirin zühd halinin tahakkukunu mümkün görmemişlerdir.¹⁷

¹¹ Müslim, Zühhd, 36

¹² Tirmizî, Şemail, 261

¹³ İbn. Mace, Zühhd, 409

¹⁴ Kuşeyrî, Ebu'l Kasım Abdülkerim, er-Risaletü'l-Kuşeyriyye, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2001, s.153-154

¹⁵ Kuşeyrî, a.g.e. 154; Kelabazî, Ebubekr Muhammed ibn. İshak, et-Taarruf li-Mezhebi ehli't-Tasavvuf, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2001, s.109-110; Serrac et-Tusî, Ebi Abdullah ibn. Ali, eL-Lum'a, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2007, s. 44-45; Necmuddin-i Kübra, Usulü Aşere Risale İle-l Haim Fevaiuh'l-Cemal, trc. Mustafa Kara, Tasavvufî Hayat, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1996, s.47

¹⁶ Kuşeyrî, a.g.e. s. 151-152

¹⁷ Mekki, Ebu Talib, a.g.e. c. I, s. 415

İMAM GAZALÎ'NİN ZÜHD KAVRAMINA YAKLAŞIMI

Marifet yoksunluğundan kaynaklanan dünya rağbeti insanı zahidane bir hayat yaşama gayretinden de uzak tutmaktadır.¹⁸ Şerefli bir makam olan zühdün anlaşılabilmesi dünyanın mahiyetinin tam anlamıyla bilinmesine bağlıdır. Zira kulda dünyaya karşı olan rağbet ve isteğin temelinde dünyanın mahiyetinin bilinmemesi yatmaktadır. Dünyanın, her kulun hevedan nasibi ve kalbini saran şehvetler olduğunu¹⁹ anlayan kimse, dünya hakkındaki yakınlığının onun fani oluşu seviyesine çıkarmaya muvaffak olsa, ahiret hayatının güzelliklerine ulaşabilmek için zühd içerisine girecek, Mevla'sının hoşnutluğunun peşinde olacaktır.²⁰

İmam Gazalî'ye (ö. 505/1111) göre, insan hâlihazırda yaşadığı ve tattığı lezzetleri terk etmek için daha zevkli ve lezzetli şeylerin bilgisine sahip olmalıdır. Dünyanın insana sunduğu çocuk, mal, mülk, makam, şöhrat gibi lezzetlerin bir gün insanın elinden gidecek olduğu bilgisi insana acı vereceğini belirten İmam Gazalî, insanın hiç bitmeyecek lezzetlerin varlığı bilgisine ulaşacak olsa onu elde etmeye çalışacağını belirtir. İmam Gazalî'ye göre Peygamberlerin getirdiği, Allah katındaki her şeyin bakî, ahiret nimetlerinin devamlı, dünyanın ise geçici olduğu bilgisine ulaşan insan, dünyayı terk ederek ahiret ve Allah'ın rızasını kazanmaya çalışacaktır. En azından akıllı olanları bunu yapmaya çalışacaktır.²¹

İmam Gazalî, zühdü tarif ederken der ki: “Zühd bir şeye olan rağbeti ondan daha iyisine ve hayırlısına çevirmektir.”²²

Yukarıdaki tanıma göre Gazalî, zahidliğin gerçekleşebilmesi için iki şart öne sürmektedir. Bunlardan birincisi yüz çevrilen şeyin heves edilecek, beğenilecek, hoşya giden yönünün veya yönlerinin olmasıdır. İmam Gazalî'ye göre heves edilecek her hangi bir yönü bulunmayan taş, toprak, kum gibi şeyleri terk etmekle zahidlik olmaz. Zahid altın, gümüş, mücevher gibi kendisine rağbet edilen şeyleri terk edene denilir.²³

Zahidliğin ikinci şartı ise rağbet edilen şeyin yüz çevrilen şeylerden daha hayırlı olmasıdır ki bu sayede ona daha fazla rağbet edilmiş olsun.²⁴ Bu meyanda, Ömer b. Abdulaziz'in (ö. 101/720) dünya namına her şeye malik olabilecekken bunu reddettiğini örnek veren Gazalî, Ömer b. Abdulaziz'in elinde bulunan dünya nimetlerine rağmen ondan daha hayırlı olan Allah'a yöneldiğini bununda gerçek zahidlik olduğunu belirtmiştir.²⁵

Zühd için gerekli olan rağbet ve rağbetin gerçekleşmesi için gerekli olan şartları böylece açıkladıktan sonra İmam Gazalî zühdü şu şekil tarif etmektedir: “Zühd, dünyadan

¹⁸ Şeker, Mehmet Yavuz, Tasavvuf Geleneğinde Kâmil Zühdün İki Ana Parametresi: Marifet ve Rıza, İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 2014, c. III, sayı, IV, s. 825

¹⁹ Mekkî, Ebu Talib, a.g.e. c. I, s. 440

²⁰ Mekkî, a.g.e. c. I, s. 408

²¹ Gazalî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, İhya-u Ulumi'd-Din, Daru'l-Fikr, Beyrut, 203, c. IV, s. 185-186

²² Gazalî, a.g.e. c. IV, s. 185

²³ Gazalî, a.g.e. c. IV, s. 185

²⁴ Gazalî, a.g.e. c. IV, s. 185

²⁵ Gazalî, a.g.e. c. IV, s. 185

rağbetin kesilerek ahirete yönelmek, ahiretten de rağbetin kesilerek tamamen Allah Teâlâ'ya yönelmekten ibarettir.”²⁶

2- İmam Gazalî'ye Göre Zühdün Sebepleri

Kulun zühdüne sebep olan şeylerin altı başlık halinde incelendiğini görmekteyiz. Bunlardan birincisi, mahşer günü uzun süre hesap bekleme korkusundan zühde girmektir. İkinci derecede bulunan ise Allah'ı yüceltmek için zühde girmektir. Üçüncü derecede; Allah'a karşı hayâ duygusuyla zühde girmek gelir. Dördüncü derecede, Allah korkusundan dolayı zühde girmektir. Beşinci derecede, Allah'ın vadettiklerine ulaşmak için zühde girmek, Altıncı ve en üst derecede, Allah'ın muhabbetinden dolayı zühde girmek gelir.²⁷

İmam Gazalî, zühdün sebepleri noktasında cennet ve nimetlerinin gerçek zahidlerin hedefi olamayacağını belirtir. Arifler ve kalp erbabına göre Hakk ile buluşmayı bırakıp cennet nimetlerinin ardına düşmek, hükümdarlık nimetlerini bırakıp bir serçeyle oyalanan çocuk durumuna düşmek gibidir.²⁸ Bu açıdan bakınca zühdün sebeplerinin başında Allah'ın rızasına ulaşmak gelir. Ahiret hesabından ve cezasından kurtulma isteği zühdün sebeplerinden bir başkası olurken, ahiret yurdu için Allah'ın vadettiklerine ulaşma isteği diğer bir zühd sebebi olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁹

3- İmam Gazalî'ye Göre Zühdün Alametleri

Her sufi bulunduğu konum ve bakış açısına göre zühdün alametleriyle ilgili farklı hususları dile getirmişlerdir.

Ahmed ibn. Hanbel ve Süfyan-ı Sevrî'ye göre zühdün alameti ameli kısmakken, Ebu Süleyman ed-Darani'ye göre zühdün alameti yün giyinmek olabilmektedir.³⁰ Yahya ibn Muaz'a (ö. 258/872) göre ise zühdün alameti üçtür: “Hiçbir şey beklemeden ibadet etmek, hiçbir şey arzu etmeden konuşma, riyasetsiz izzet.”³¹

Genel itibariyle sufilerin zühdün alametleri ile ilgili olarak görüşlerinin özeti şudur; zahirî görünümde zühd olarak adlandırılabilen hususlardan daha ziyade kulun Allah'a yaklaşabilmek için dünya olarak nitelenen masivadan gönlü çekerek sadece Allah'la yetinme niyetinin samimiyetidir.³²

İmam Gazalî'de diğer sufiler gibi sadece malı terk etmenin, kaba kıyafetler giymenin zühd olmayacağı kanaatindedir. Zira birçok insan az bir yiyecek hayatlarını idame ettirmekte veya zahid elbiseleri giymekte, kapısız penceresiz binalarda kalmakta bununla da halkın övgüsüne nail olabilmektedirler ve bu övgüyle de içten içe sevinç duyabilmektedirler.³³

²⁶ Gazalî, a.g.e. c. IV, s. 185

²⁷ EbuTalib el-Mekkî, Kutu'l-Kulub, c. I, s. 441

²⁸ Gazalî, a.g.e. c. IV, s. 193-194

²⁹ Gazalî, a.g.e. c. IV, s. 193

³⁰ Kuşeyrî, a.g.e. s. 153

³¹ Gazalî, a.g.e. c. IV, s. 207

³² EbuTalib el-Mekkî, Kutu'l-Kulub, c. I, s. 419, 440

³³ Gazalî, a.g.e. c. IV, s. 205

İmam Gazalî'ye göre gönülde gerçek zühdün alametleri şunlardır: 1- Dünya varlığına sevinmemek, yokluğuna üzülmemektir.

2- Gerçek zahidin gözünde kendisiyle alakalı zemmedici ifadeler kullan kişiyle, övgü dolu ifadeler kullanan kişinin aynı olmasıdır. Birincisi malda zühdün alameti, ikincisi makamda zühdün alameti olmaktadır.

3- Allah ile üns bulmak, ona ibadetten zevk almaktır. Kalpte mutlak surette bir sevgi bulunur. Bu ya Allah sevgisidir ya da dünya sevgisidir. İmam Gazalî'ye göre dünya sevgisi ve Allah sevgisinin bir anda aynı kalpte birlikte bulunması imkânsızdır. Allah sevgisi olan kalpte dünya sevgisi, dünya sevgisi bulunan kalpte Allah sevgisi yok demektir. O halde gerçek zahid Allah'tan başka hiçbir şeye kalbi alaka göstermez, kendisi için Allah'tan başka hiçbir şeyin zati bir değeri yoktur.³⁴

4- İmam Gazalî'ye Göre Zühde Mani Haller

Kâinatta her şeyi sebeplere bağlayan Allah, kullarının kendisine ulaşmaları için sebepler vazetmiş ve bunları peygamberleri aracılığıyla insanlara bildirmiştir. Allah'a giden yollar insanoğlunun nefesleri adedince hakikati çerçevesinden bakıldığında, Allah'a ulaşmak ve onda beka bulmak isteyen her kul eğer bunu gerçekleştirmenin sebeplerine müracaat ederse umulur ki bu emelinde Allah'ın yardımıyla muvaffak olur.

Peygamberlerin hayatlarında bizzat yaşamak suretiyle insanoğluna göstermiş oldukları Hakk'a vuslat vesilelerinden biri de zühddür. Fakat bazı haller vardır ki bunlar zühd vesilesiyle Hakk'a vuslata mani olmaktadır.

İmam Gazalî zühde mani olan halleri genel hatları itibariyle üç madde içerisinde toplamıştır.

5- İlim ve yakîn azlığı.³⁵ İnsanın Allah'ı bilmeden, gerçek hayatın ahiret hayatı olduğunu anlamadan onları elde etmek için fedakârlık yapması, elindeki mevcut zevk ve lezzetleri terk etmesi mümkün olmayacaktır. Allah'ın Baki-i Hakiki olduğu, ahiret hayatının bitmez tükenmez güzellikleriyle insanı beklediğine olan bilgisiyle yakîni elde edememiş insanın vuslat arzusu duymayacağı aşikârdır. Bundan dolayı İmam Gazalî, ilim ve yakîn azlığının, insanın zahidane bir hayat yaşaması için girilecek yolların daha baştan kapalı olması anlamına geleceğini belirtmektedir.

6- İnsanın beşeri yanı şeytanın kullanabileceği zaafırlarla doludur. Mesela hırs bunlardan birisidir. Ebu Talib el-Mekkî (ö.386/996)şöyle der: “Kulun elinde bulunanlardan dolayı sevinç duyması onun daha fazla kazanma hırsını tetikleyecek ve onun zühdüne mani olacaktır. Bunun gibi elde olamayan şeylerden dolayı üzüntü duymak, İlahî taksimi tenkit anlamına geleceğinden böyle bir düşünce de zühde mani olacaktır. Kişinin kendisini beğenmesi anlamına gelen ucb zühdü engelleyen diğer bir sıfat olarak karşımıza çıkmaktadır.”³⁶ İmam Gazalî'ye göre, insanın kendisinde bulunan kötü sıfatları terbiye etmek suretiyle kontrol altına almaması, o sıfatların şeytan tarafından sürekli iğfale sebep olacak ve insanın zahidane bir hayata yönelmesini engelleyecektir.³⁷

³⁴ Gazalî, a.g.e. c. IV, s. 206

³⁵ Gazalî, a.g.e. c. IV, s. 186

³⁶ Mekkî, Ebu Talibel, a.g.e., c.I, s. 416

³⁷ Gazalî, a.g.e. c. IV, s. 186

7- İnsanda bulunan tul-i emel duygusu, insana ölümü unutturarak onu sürekli yaşayacağı zehabına ulaştırır. Oysa zühdün özü ölümü intizar etmektir.³⁸ Uzun uzun plan ve programlarla hayatın bütün güzelliklerinden kam almayı hesaplayan insan, ölümü hiç hesaba katmamakta ve ölümü kendinden çok uzak görmektedir. Ölümü başkalarına yakıştırmakta olan insan, ömrünün biteceği, ahiret hayatında hesabın neticesinde yanlışlardan dolayı cezalandırılacağını hiç aklına getirmemekte, bundan dolayı hatalarından tevbe ederek, günahlarının bağışlanmasını talep etmemektedir. Böyle bir yaşam şeklinin zühd hayatını yaşamayı mümkün kılmayacağını belirten İmam Gazalî, bu yaşam biçiminin insan için haybet ve hüsrarla sonuçlanacağını, neticesi itibariyle insana nedametten başka bir şey kazandırmayacağını belirtmektedir.³⁹

8- İmam Gazalî'ye Göre Zühdün Kendisinde Yaşanacağı Hususlar:

İmam Gazalî, insanların karşı karşıya kaldıkları durumları zarurî ve gayrî zarurî olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Gayrî zarurî olanların sayılarının sınırsız olması dolayısıyla zarurî olanların belirlenmesinin ve bunlardaki zühdün keyfiyetinin belirlenmesi zahidane hayat yaşamak isteyenlerin işini kolaylaştıracaktır.

İmam Gazalî, insanın zarurî ihtiyaçlarını yemek, giymek, mesken, ev eşyası, evlenmek, cah ve mal olarak belirlemiş ve bunlardaki zühdün nasıl olması gerektiğini izah etmiştir.

1- **Yemek:** Zühd rızık eksiltlen bir şey değildir. Bilakis zühd sabrı artıran bir husustur. Zahid bu dünya itibariyle bazı şeylerden mahrum kalıyor gibi görünse de, bu hali ahiret için manevi rızık kazancı ve yüksek mertebelere ulaşma vesilesidir.⁴⁰ Bundan dolayı gerçek zahid, ölmeyecek kadar yemek bulmasından sonrasını düşünmemeli, sabah bulursa akşamı, akşam bulursa sabahı dert edinmemelidir. Bu hal İmam Gazalî'ye göre yeme konusunda zahidlerin en üstün halidir. İkinci derecede bulunanların aylık ve kırk günlük nafaka temininden sonrasını dert edinmeyeceklerini belirten İmam Gazalî, yıllık nafaka temin eden zahidlerin en alt derecede olduklarını belirtir.⁴¹

2- **Giyecek:** Fazla giysiyi, insanın sırtında Allah'ın o kuluna bir cezası olarak gören sufiler, genel itibariyle elbise noktasındaki zühdü avret mahallini kapatacak kadar olmasıyla üst sınır olarak sınırlamışlardır.⁴² Ahmed b. Hanbel bu konuda Üveysi'l-Karnî'nin (ö.37/657) zühd halinin gerçek zühd olduğunu bildirmiş ve onun giyecek elbise bulamadığı için avret mahallini gizlemek için kamıştan yapılmış sepetin içinde oturduğunu aktarmıştır.⁴³

Ebu Süleyman ed-Daranî elbiseler hakkında şöyle demiştir: "Elbiseler, Allah için, halk için ve nefis için olmak üzere üç çeşittir. Allah için olan elbise yalnız avret mahallini kapatıp farzları yerine getireceğin kadar olanıdır. Halk için olan elbise ise süslü ve gösterişli olan, nefis için olan elbise ise yumuşak ve şık olan elbisedir."⁴⁴

İmam Gazalî elbisede zühd hakkında en faziletli olanın avret yerini örtüp sıcak ve soğuktan koruyacak baştan geçirilerek bir elbise olduğunu belirtmiştir. Elbisede zühd

³⁸ Mekkî, Ebu Talib, a.g.e., c.I, s. 419

³⁹ Gazalî, a.g.e. c. IV, s. 186

⁴⁰ Mekkî, Ebu Talib, a.g.e., c.I, s. 434

⁴¹ Gazalî, a.g.e. c. IV, s. 196-197

⁴² Mekkî, Ebu Talib, a.g.e., c. I, s. 430

⁴³ Mekkî, Ebu Talib, a.g.e., c. I, s. 443

⁴⁴ Mekkî, Ebu Talib, a.g.e., c. I, s. 430

noktasında orta derecenin gömlek, başörtüsü ve nalına sahip olmak olduğunu belirten İmam Gazalî, şalvar ve mendilin bulunmasını elbisede zühd noktasında sahip olunabileceklerin üst sınırı olarak belirlemiştir. Takva sahiplerinin yolu, dünyada herhangi bir şeyden iki tane olan kişinin girebileceği bir yol değildir.⁴⁵ Belirlenen şeylerden ikişer adet bulunmasını tamamen zahidliğin sınırlarının dışında gören İmam Gazalî'ye göre, zahidin elbisesi kirlendiğinde onu yıkarken giyineceği ikinci bir elbisesinin olması zahidlikle bağdaşmamaktadır.⁴⁶

Cins yönünden bir zahidin giyineceği en iyi elbisenin sert kıldan yapılmış elbisenin olduğunu belirten İmam Gazalî, ikinci derecede gelenin kaba yünden yapılmış olan elbisenin olduğunu, üçüncü derecede ise kalın ketenin olduğunu belirtmektedir.⁴⁷

İmam Gazalî, bir zahidin bir gün dayanacak kadar bir elbisesinin varlığını zahidlik açısından zorunluluk olarak görürken, bir ay dayanacak kadar bir elbisenin varlığını normal karşılamakta, bir yıl dayanacak bir elbisenin bulunmasını ise zahidlik açısından tehlikeli bir durum olduğunu belirtmektedir.⁴⁸

3- **Mesken:** Yüksek binalar inşa edilmesini tul-i emelin ilk belirtisi olarak gören ilk sufiler binalarını genelde hurma liflerinden ve buğday saplarından inşa etmişlerdir.⁴⁹ Mesken konusunda zahidleri üç gruba ayıran İmam Gazalî, zahidliğin en üst derecesinde bulunanların hiçbir şekilde bir meskene sahip olmayacaklarını belirtmiştir. İkinci derecede bulunan zahidlerin mesken olarak penceresiz, kamıştan yapılmış bir mesken sahibi olabileceklerini belirtmiştir. İmam Gazalî, üçüncü derecede bulunan zayıf zahidlerin, herhangi bir binada sahip olarak veya kiralamak suretiyle oturabileceklerini belirtmiştir.⁵⁰

4- **Ev Eşyası:** Ehl-i Suffe'den bazıları istirahat etmek istediklerinde vücutlarıyla toprak arasında bir şey bulunmasını hoş karşılamaz, üstlerine herhangi bir şey almadan öylece toprak üzerine uzanarak yatarlardı.⁵¹

Eşyada zühd konusunda zahidleri değerlendiren İmam Gazalî, en üst derecede olanlara Hz. İsa (as)'ı örnek vermiştir. Bir tarak ve bardağından başka hiçbir şeyi olmayan Hz. İsa (ra), eliyle sakalını düzelden birini görünce tarağını atmış, eliyle su içtiğini görünce de bardağını atmış ve hiçbir şeyi kalmadan hayatını idame ettirmiştir.⁵² Nitekim Muhammed b. Sehl (ö. 309/922) bu konuyla alakalı olarak şunları söylemiştir: "Allah sevgisinin alameti, Allah Resulünü sevmektir. Allah Resulünün sevgisinin alameti, onun sünnetini sevmektir. Onun sünnetini sevmenin alameti ise dünyaya buğz etmektir. Dünyaya buğz etmenin alameti ise ondan sadece yetecek kadarını almaktır."⁵³

İmam Gazalî, ikinci derecede bulunan zahidlerin, birden fazla iş için kullanabilecekleri, yeteri kadar kapacak bulundurabileceklerini, üçüncü ve en alt derecede bulunan zahidlerin ise kıymetsiz kaplardan ihtiyaçları için her çeşidini bulundurabileceklerini belirtmiştir.⁵⁴

⁴⁵ Mekkî, Ebu Talib, a.g.e., c. I, s. 440

⁴⁶ Gazalî, a.g.e. c. IV, s. 197

⁴⁷ Gazalî, a.g.e. c. IV, s. 198

⁴⁸ Gazalî, a.g.e. c. IV, s. 198

⁴⁹ Mekkî, Ebu Talib, a.g.e., c. I, s. 433

⁵⁰ Gazalî, a.g.e. c. IV, s. 200

⁵¹ Mekkî, Ebu Talib, a.g.e., c. I, s. 66

⁵² Gazalî, a.g.e. c. IV, s. 202

⁵³ Mekkî, Ebu Talib, a.g.e., c. I, s. 432

⁵⁴ Gazalî, a.g.e. c. IV, s. 202-203

5- Cah ve Mal: ilim ehline göre insanın kendisini alıkoymakta en çok zorlanacağı hususların başında insanların idaresine talip olmak gelmektedir. İnsanların gönüllerini dinar ve dirhemden çekmek, insanları idare etme isteğinden çekmekten çok daha kolay bir şeydir. Bunun için cah veya makam sevgisinden gönüllerini koruyabilenler ancak âlimler olmuştur.⁵⁵

İmam Gazalî, makamın zahid tarafından adaletin, tam sağlanamaması veya kendisine gelebilecek bir zararı engelleyememe durumuna düşmemek için istenilebileceğini ancak makam sahibi olup eziyete katlanmamaktansa, makam sahibi olmayıp eziyete katlanmanın zahid için daha iyi olacağını belirtmektedir.⁵⁶

Mal konusunda İmam Gazalî, asgari düzeyde ihtiyaçların karşılanması için gerekli olan miktarın zararı olmayacağını ancak kuşkulu olan maldan kesin olarak uzak durulması gerektiğini belirtmektedir.⁵⁷ Bununla beraber İmam Gazalî, zahidlere hedef nokta olarak Hasan Basrî'nin şu cümlesini aktarmaktadır: "Ben Bedir harbine katılanlardan yetmiş kişi gördüm. Sizin haramlardan kaçtığınız gibi onlar helallerden kaçmaktaydılar."⁵⁸

6- Evlilik: Evlilik konusunda sufilerin genel yaklaşımı, Hz. Peygamber ve ashabın önde gelenlerinin evlenmiş olmalarından dolayı evliliğin bekârlıktan daha hayırlı olduğu noktasındadır. Evlilikten maksadın ne olduğu ve evliliğin zamanı konusunda dikkatli olunması gerektiğini belirten sufiler, evlilikte zevkten ziyade neslin devamının hedef olarak gözetilmesi gerektiğini, zaman olarak da nefsin terbiye edilerek belli bir kıvama erdikten sonra tercih edilmesi gerektiğini vurgulamışlardır.⁵⁹

9- İmam Gazalî'ye Göre Zühdün Dereceleri

Zühdün yaşanması noktasında herkesi aynı kategoride ele almanın yanlış bir yaklaşım olacağını bilen sufiler, zühdü yaşamada da insanları mertebelerine göre değerlendirmişlerdir.

Ahmed ibn Hanbel zühdü üç mertebede ele almıştır. Avamın zühdünün haramı terk etmek olduğunu belirten Ahmed ibn Hanbel havassın zühdünün helal olan şeylerden fazlasının terk edilmesiyle gerçekleşeceğini, Ariflerin zühdünün ise Allah'tan alıkoyan her şeyin terk edilmesiyle gerçekleşebileceğini belirtmiştir.⁶⁰

Ebu Talib el-Mekkî de zühdü farz olan, fazilet olan ve selamet olan zühd olarak üç kategoriye ayırır. Farz olan zühdün bütün Müslümanların zühdü olduğunu belirten Mekkî, bu zühdün haram olan şeylerden gönül ve elin çekilmesiyle oluşacağını belirtir. Mekkî, fazilet olan zühdün oluşabilmesi için mübah şeylerden gönlün ve elin çekilmesi gerektiğini belirtmiştir ki bu zühd vera ehlinin zühdüdür. Mekkî, zahidlerin zühdünün ise tamamen helal olan şeylerin terk edilmesi ve Allah'tan başka her şeyi terk etmek suretiyle tahakkuk edeceğini ve sahiplerinin yakınlerini saflaştıracağını belirtmektedir.⁶¹ Böyle yaşanan bir zühd hayatının kulu, mukarreb kullardan biri haline getireceğini belirten Mekkî, kemal noktadaki bu zühde ancak zühd haline karşı bile zahid olunarak ulaşılabileceğini belirtmektedir.⁶²

⁵⁵ Mekkî, Ebu Talib, a.g.e., c. I, s. 443

⁵⁶ Gazalî, a.g.e. c. IV, s. 204

⁵⁷ Gazalî, a.g.e. c. IV, s. 204

⁵⁸ Gazalî, a.g.e. c. IV, s. 205

⁵⁹ Mekkî, Ebu Talib, a.g.e., c. I, s. 443; Sühreverdi, Şhabeddin, Avârifü'l-Meârif, Trc. Dilaver Selvi, Semerkand Yayınları, İstanbul, 2008, s.205; Gazali, c. IV, s. 203

⁶⁰ Kuşeyrî, a.g.e. s. 155

⁶¹ Mekkî, Ebu Talib, a.g.e., c. I, s. 440

⁶² Mekkî, Ebu Talib, a.g.e., c. I, s. 416

Ebu Serrac et-Tusî, zühdün başlangıcında olan mübtedilerin zühdünün, elinde avucunda bir malı olmayan, elinde bulunmayan malın sevgisi gönlünde yer tutmayanların zühdü olduğunu belirtir. Serrac'a göre tahkik ehlinin zühdü; dünyanın zevklerinden nefiste oluşan hazların tamamının terkedilmesiyle oluşurken, istiğna ehlinin zühdü, eşyanın Allah nezdinde hiçbir kıymetinin olmadığını bilmelerinden dolayı ona asla kıymet vermemeleriyle gerçekleşir.⁶³

Ahkâmına göre zühdü değerlendiren İmam Gazalî, onu farz, nafîle ve selamet olmak üzere kategorize eder. Farz olan zühd, haramlara karşı olurken, nafîle zühd helal olan şeylere karşı yapılan zühttür. Selamet zühdü ise şüpheli şeylerden kaçınmak suretiyle yaşanan zühttür.⁶⁴

İmam Gazalî, zühdü kuvvet derecesine göre de değerlendirmiştir. Gazalî'ye göre en düşük derecede, dünyalık olan şeylere nefsinin meyletmesine rağmen mücahede ile dünyadan yüz çevirmeye çalışan kişinin zühdü bulunur. Bu zühd, sahibini zaman içerisinde yeniden dünyaya yönelterek istirahatının peşinde bir insan haline getirebilir.⁶⁵

İkinci derecede bulunan zühd ise, daha değerli bir şeye ulaşmak için dünyayı değersiz görerek onu gönülden çıkarmaya çalışan kişinin zühdüdür. Bu derecede bulunan kulun zühdün sahibinin zühdünü beğenme gibi bir tehlike söz konusudur, bu yüzden tehlikeden tamamen hali değildir.⁶⁶

En üstün derecede bulunan zühd ise, sahibinin zühdüne değer vermediği, değersiz bir şeyi bırakmış olmanın hatırlanmaya değer bir şey olmadığını bilen, dolayısıyla bunun her hangi bir fazilet sonucu olmadığını bilen kulun zühdüdür.⁶⁷

Yukarıdaki kategorizelerden çıkarılabilecek sonuç şudur: Bazı mü'minler helal olanlardan istedikleri gibi istifade edip, haramlardan tamamen kaçınmakla, bazıları helallerden kısıtlamaya gitmekle, bazıları ise Allah'ı her şeye tercih etmekle kendi anlayış ve yaşama biçimleriyle az çok zühd sahibi olabilmektedirler.

Sonuç

Dünya hayatına karşı mesafeli durma, onun vadettiği nimetlerden ahiret hayatını kazanabilme adına uzak durma gayreti olarak gördüğümüz zühd, başta Hz. Muhammed (sav) ve onun ashabının hayatında yaşanmış bir husustur.

Dünya hayatını, neticesi itibarıyla Hakk'ın rızasını kazanabilmek için gönderildiğimiz bir imtihan meydanı olarak gören sufiler, bu imtihan dünyasından başarı ile çıkabilmenin unsurlarından biri olarak zahidane hayatı olmazsa olmaz görmüşlerdir.

Her sufînin algılama ve yaşama biçimine göre farklı şekillerde dile getirilen zühd kavramı, kimi sufîlere göre kanaat ve tevekkülden ibaret olarak görülürken, kimi Sufiler tarafından Allah ile olmaktan alıkoyan her şeyden uzaklaşmak olarak görülmüştür.

⁶³ Serrac et-Tusî, el-Lum'a, s. 44-45

⁶⁴ Gazalî, a.g.e. c. IV, s. 195

⁶⁵ Gazalî, a.g.e. c. IV, s. 192

⁶⁶ Gazalî, a.g.e. c. IV, s. 192

⁶⁷ Gazalî, a.g.e. c. IV, s. 193

İslam düşünce tarihinde çok önemli bir yere sahip olan İmam Gazalî de zühd kavramını kendi bakış açısından değerlendirmiş, zühde sebep olan hususları, zühde mani olan halleri, zühdün kendisinde yaşanacağı hususları ve zühdü yaşayanların derecelerini belirlemiştir.

Zühdü her seviyede Müslümanın yaşaması gereken bir unsur olarak ele alan İmam Gazalî, şerefli bir makam olan zühde ulaşmak için insanın daha kıymetli olan şeylerin bilgisine ulaşmış olmasını şart görmektedir.

İmam Gazalî, peygamberlerin getirmiş olduğu ahiret hayatının mahiyeti hakkında bilgi sahibi olan insanların, akıllarının gereği olarak fanî olan, sınırlı zevk ve lezzet sunan dünya hayatına mukabil bakî, sınırsız zevk ve lezzet sunan ahiret hayatına ulaşmak için zahidane hayata rağbet edeceklerini düşünmektedir.

Bidayette hesaptan kurtularak, cennet nimetlerine ulaşmak için zahidane hayatı yaşamaya başlayanları, nihayette Allah'tan başka hiçbir şey için zühdün yaşanmayacağını anlayacaklarını düşünen İmam Gazalî, niyetlerdeki samimiyetle bunun tahakkuk bulacağına inanmaktadır.

Her hususta olduğu gibi zühdde de ilim ve yakîn azlığının kulun belası olduğuna inanan İmam Gazalî, insanda nefsin ve şeytanın kullanabileceği özelliklerin terbiye edilmemesinin, insanı tul-i emele sürükleyeceğini ve insanın haybet ve hüsrana yaşamasına sebep olacağını bildirmektedir.

İnsanın dünya hayatını yaşarken kullanacağı yiyecek, giyecek, mesken, mal, makam ve dünya hayatını birlikte yaşayacağı eş noktasında seviyesine göre her Müslümanın yaşayabileceği zahidane bir hayatın derecelerini gösteren İmam Gazalî, bu yolu mübtediler için kolaylaştırmış, kemal yolcusu olanlar için de karşılaşılabilecek vartaları işaret etmiş ve tehlikeli yönlerine dikkat çekerek kemale ulaşmak isteyenlere rehberlik yapmıştır.

REFERENCES

- ACEM, Refik, Mevzuatu Mustalahatu't-Tasavvuf fi'l-İslam, Mektebetü'l-Lübnan, Beyrut, 1999
- BUHARÎ, Ebi Abdullah Muhammed İbn. İsmail, Camiu's-Sahih (Sahihu Buharî), Daru'l İbn. Kesir, Beyrut, 2002
- CEBECİOĞLU, Ethem, Tasavvuf Terimler ve Deyimler Sözlüğü, Rehber Yayınları, Ankara, 1997
- CÜRCANÎ, Seyyid Şerif, Kitabu't-Tarifât, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1985
- FERAHİDÎ, el-Halil ibn. Ahmed, Kitabu'l-AynMurettebe'n-A'la Hurufi'l-Mu'cem, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003
- GAZALÎ, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, İhyau Ulumi'd-Din, Daru'l-Fikr, Beyrut, 2003
- İBN. MACE, Ebu Abdillan Muhammed ibn. Yezid'l-Kazvinî, Sünen, Daru'l-Cil, Beyrut, 1998
- İBN. MANZUR, Muhammed b. Mükerrrem, Lisanu'l-Arab, Daru'l-Marife, Kahire
- KÂŞÂNÎ, Abdurrezzak, Istilahatu's-Sufiyye, Daru'l-Menar, Kahire, 1994

- KELABAZÎ, Ebubekir Muhammed bin. İshak, et-Taarruf li Mezhebi ehli't-Tasavvuf, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2001
- KUŞEYRÎ, Ebu'l-Kasım Abdulkerim, er-Risaletü'l-Kuşeyriyye, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2001
- MEKKÎ, Ebu Talib, Kutu'l-Kulub fi Muameleti'l-Mahbub Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2009
- MÜSLİM, Ebu Hüseyin, Camiu's-Sahih (Sahihu Müslim), Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1991
- NECMUDDİN KÜBRA, Ebu'l-Cenab Ahmed b. Ömer, Usûlü Aşere ile'l-Haim Fevaihü'l-Cemal, Trc. Mustafa Kara, Tasavvufî Hayat, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1996
- ÖZKÖSE, Kadir, Zühd ve Sufilerin Zühde Yükledikleri Anlam Tasavvufta dünyevileşmeye Tepkisel Yaklaşım, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sivas, 2002, c.VI, sy. 1
- RAĞİB EL-İSFEHANÎ, Ebu'l-Kasım Hüseyin ibn. Muhammed, el-Müfredat fi Ğaribi'l-Kuran, Daru'l-Marife, Beyrut
- SANCAKLI, Saffet, Hadislerde Zenginlik ve Fakirlik Problemi, Elif Kitabevi, İstanbul, 2004
- SERRAC ET-TUSÎ, Ebi Abdullah ibn. Ali, el-Lum'a fi Tasavvufi'l İslam, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2007
- SUAD EL-HÂKİM, Mucemu's-Sufi, Daru'n-Nedre, Beyrut, 1981
- SÜHREVERDÎ, Şehabeddin, Avarifü'l-Maarif, Trc. Dilaver Selvi, Semerkand Yayınları, İstanbul, 2008
- ŞARKAVÎ, Hasan, Mu'cemu'l-Elfazu's-Sufiyye, Müssetsütü'l-Muhtar, Kahire, 1987
- ŞEKER, Mehmed Yazuz, Tasavvuf Geleneginde Kâmil Zühdün İki Parametresi, Marifet ve Rıza, İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, Karabük, 2014, c. III, sy. IV
- TEHANEVÎ, Muhammed Ali, Keşşafı Istılahatü'l-Fünun ve'l-Ülum, Mektebetü'l-Lübnan, Beyrut, 1997
- TİRMİZÎ, Muhammed ibn. İsa, Camiu'l-Kebir, Daru'l-Ğarbü'l-İslamî, Beyrut, 1996
- ULUDAĞ, Süleyman, Tasavvuf Terimler Sözlüğü, Marifet Yayınları, İstanbul, 1996
- YILDIRIM, Ahmet, Din Dünyevileşme ve Zühd, Araştırma Yayıncılık, Ankara, 2005
- ZEBİDÎ, Seyyid Muhammed Murtaza, Tacu'l-Arus min Cevheri'l-Kamus, Mektebetü'l Hükümetü'l-Kuveyt, Kuveyt, 1985